

EGY UTÓTANULMÁNY A VONATKOZÓ KÖTŐSZÓK TÖRTÉNETE
KÖRÉBŐL

Végéhez közeledik a magyar nyelv történeti nyelvтанának írása. Úgy gondolom, minden szerzőnek, de különösen a fiatalab-
baknak (ahová még magamat is számítom) komoly grammatikai, nyelv-
történeti iskolát jelentett ez a vállalkozás. 6--7--8 évvel ez-
előtt többen kezdtük úgy a pályát, hogy néhány kezdeti szárny-
próbálgatás után "a" Grammatikában találtuk magunkat azzal a
megbízással, hogy a magyar nyelvtörténet egy megadott területé-
ről szintézist kell írni. Ideális esetben a nagyobb össze-
fogalásokat előtanulmányok (publikációk) alapozzák meg a szer-
zők részéről. Nekünk maradt a "menet közbeni" publikálás, ill.
beletanulás lehetősége. A tapasztaltabbak (vagy bátrabbak) köny-
nyebben adták ki egy-egy résztanulmányt a kezükből közzétételre,
szabadabban megfogalmazták formálódó gondolataikat. Tény azonban,
hogy a fiatalok többsége elég keveset publikált a történeti nyelv-
tannal kapcsolatos eredményeiből. Az is tény viszont, hogy ná-
luk volt a leglátványosabb a fejlődés, átalakulás a próbafejeze-
teket és a mögöttes tapasztalatokat illetően. Akkor, amikor a
folyamatos munkahelyi viták eredményeképpen, a kollektív bölcses-
ség révén is szinte hónapról hónapra új tartalmat, formát, szer-
kezetet nyertek a fejezetek, a szerzők -- érthető módon -- ne-
hezebben léptek a nyilvánosság elé. Most, hogy a történeti nyelv-
tan kézírata kisebb hiányoktól eltekintve elkészült, azok a ta-
nulmányok is napvilágot láthatnak, amelyek a fenti okok miatt
még csak a fejekben léteznek, vagy nem kapták meg végső formájú-
kat.

Ezek az utótanulmányok azt is jelzik, hogy a törté-
neti nyelvtan korántsem kívánja lezárni a tudományos vitákat, sőt
bizonyos vagyok abban, hogy egyes kérdések újragondolásában ma-
guk a szerzők járnak majd elől. Én is most olyan témák közül vá-
logattam, amelyek további vitára adhatnak alkalmat. Nem kollektív
véleményt adok elő: álláspontom kialakításában sok segítséget
nyújtottak a munkahelyi megbeszélések, de a szakirodalomban meg-
jelent nézeteken kívül olykor a kollégák véleményével is vitat-
kozni kívánok.

A vonatkozó névmások és vonatkozó hatá-
rozószók (tag)mondatkapcsoló szerepükön keresztül kötőszói
feladatot is ellátnak anélkül, hogy névmási tulajdonságaikból
veszítene. A két szófaj jegyeinek egyidejű és maradéktalan
jelenléte miatt -- mai leíró nyelvtani terminológiával élve --
kereszteződő szófajúság áll fenn (MMNy. 79, részben másként:
SIMON: SzófaLTan. 55--6). A kereszteződő szófajúság szempontjá-
nak érvényesítése a kötőszók rendszerének megrajzolásában tulaj-
donképpen nem számít tudománytörténeti újdonságnak. SIMONYI nagy-

szabású költőszó-monográfiájában már több mint száz évvel ezelőtt így ír: "A viszonyító (vonatkozó, visszahozó, relatív) névmások, illetőleg mondatok tüzetes tárgyalására szintén ki kellene terjeszkedni a jelen munkának, mert különben nem adhatja teljes képét az összetett mondatnak. Minthogy azonban e főladathoz képest nagyon is kevés anyaggal rendelkezünk, egyelőre -- bevezetésül az alárendelő költőszókhhoz -- csak rövid áttekintését adhatjuk a magyar relativumokra vonatkozó jelenségeknek." (Köt. II, 8.) Ebben az elnagyolt bevezetésben még mind a "költőszópárti", mind a "költőszóellenes" névmásfelfogás megtalálhatja a maga érveit. Mindenesetre két történeti mondatunk, KLEMM és BERRÁR munkája az első vonalat erősíti, tehát a SIMONYI által megkezdett úton halad tovább. A részletmegoldásokban természetesen eltérnek.

KLEMM a "Költőszós alárendelés" fejezetében (TörtMondt. 463 kk.), BERRÁR "A költőszók" cím alatt szentel teret a vonatkozó névmásoknak (TörtMondt. 62 kk.). Az utóbbi szerző le is szögezi, hogy "Az alárendelt mondatok legáltalánosabb költőszavai a vonatkozó névmások" (i. m. 65). Később azonban mintha megfedkezne erről az állításáról. A keletkezés koráról például csak ezt az általános megállapítást idézhetjük: "A finnugor korban még mind a mellérendelést, mind az alárendelést költőszavak nélkül, a mondatok pusztá egymás mellé állításával fejezték ki" (63). Ez más szavakkal azt jelentené, hogy költőszavaink egységesen a magyar nyelv külön életében keletkeztek. Nem tudni, BERRÁR tudatosan mellőzi-e KLEMM állítását, amely szerint "Bizonyára már a fgr. alapnyelvben is vonatkozó viszonyba került egymással a két [előzmény]mondat, miként az idg. alapnyelvben is, s már a fgr. alapnyelvben is voltak vonatkozó névmások [az én kiemelésem -- J. D.], csakhogy ezek hangalakja nem különböztek a határozatlan és a kérdő névmásoktól, csak hanglejtésre és nyomatokra... A vonatkozó mondatokat azonban a fgr. alapnyelvben -- miként egyes fgr. nyelvekben még ma is -- igen sokszor igenévi szerkezetek pótolták, továbbá mutató névmások mondatok, melyekben a mutató névmás utalt vissza az előző mondat valamely szavára." (TörtMondt. 478.) KLEMM egyébként történeti mondattana megírása előtt külön tanulmányban is értekezett a vonatkozó névmások keletkezéséről és koráról (NyK. XLVI, 34--65, vö. még MNy. XIX. 113--5), nem futó megjegyzésről van tehát szó. "Valóságos" (az én szóhasználatomban: általános) költőszóinkra tényleg igaz az, hogy ebben a szófaji minőségükben nem vehetők egybe rokon nyelvi megfelelőikkel. Talán rájuk gondolt BERRÁR, amikor az idézett kronológiai megállapítást leírta. A vonatkozók azonban külön megítélést kívánnak.

Alább KLEMMnek -- sok szempontból ma is helytálló -- gondolataihoz csatlakozva, azt kiegészítve vagy módosítva fejtem ki a saját álláspontomat a vonatkozó névmási költőszók keletkezéséről, különös tekintettel ezek legkorábbi korszakára. (A korábbi szakirodalom összefoglalását l. KLEMM: NyK. XLVI, 25, TörtMondt. 477. A bővebb tudománytörténeti háttér megrajzolásától itt el kell tekintenem.)

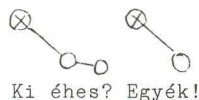
Mindenekelőtt az MSzFE. alapján felsorolom azokat a rokon nyelveket, amelyekben a m. ki, mi névmás megfelelőinek vonatkozó használata is van: ki: votják, mordvin, finn, észt, lapp (továbbá feltételesem egyes szamojéd nyelvek); mi:

osztják, votják, cseremiszt, mordvin, finn, lapp, továbbá jeni-szeji és tavgi szamojéd. (A ho- névmástó vizsgálatával most nem foglalkozom.) A felsorolt nyelvek egy része talán csak a rokon népektől való elválás után fejlesztette ki a szóban forgó funkciót. Az általánosabb következtetések levonását és az időbeli rekonstrukciót nehezíti, hogy a vonatkozó mondatok kifejlődése nem föltétlenül azonos névmáslexémák felhasználásával indult meg. Az adatok alapján mégis feltehető, illetve munkahipotézisként megengedhető, hogy egyes komparatistikailag nem korai nyelvi csoportosulásokban -- magyar viszonylatban pl. az ugor korban -- a legegyszerűbb vonatkozó mondatformák és névmások már kialakultak. (Ezzel az óvatos megközelítéssel ugyanakkor jelezni kívánom azt is, hogy a korábbi nyelvtörténeti gyakorlat, benne KLEMM megfogalmazása is, mely a több ezer éves előmagyar kort egységesen finnugor jelzővel illette, pontosításra, differenciálásra szorul.)

A ki, mi névmás alapfunkciója ma is a kérdő szerep, és minden kétséget kizáróan ez volt az a pont, amelyből a homonim névmásokat létrehozó jelentésmozgások kiindultak. A kérdő névmás továbbfejlődésének potencialitási körét a következő mondatkapcsolatokkal próbálom érzékeltetni: "Ki éhes? Egyék!" = kérdő névmás → "Ki éhes, egyék!" = 1. vonatkozó névmás: "Aki éhes, egyék!"; 2. határozatlan névmás: "[Ha] valaki éhes, egyék!"; továbbá szóba jöhet egy 3., általános névmási jelentésárnyalat is: "Bárki éhes, egyék!", de ezt az alábbiakban a határozatlan névmási funkció alkotóelemeként elkülönítetlenül kezeltem. A későbbiekben látni fogjuk, hogy nemcsak a határozatlan és általános, hanem a vonatkozó és határozatlan névmási jelentés is egybeolvadhat.

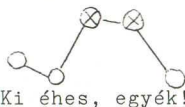
A két egyszerű szövegmondatnak egyetlen összetett szövegmondatná való összekapcsolódását a mai nyelv -- és nyilván a régi is -- főleg intonációs változással jelzi:

kérdő névmásos konstrukció

Ki éhes? Egyék!

vonatkozó és határozatlan névmásos konstrukció

Ki éhes, egyék!

⊗ = intonációs csúcspont

A kérdő névmást tartalmazó mondatnak ereszkedő hangmenetű, lezáró intonációját felváltja egy emelkedő hangmenetű, nyitó intonáció, amelynek lezárását a mondategységgé váló második predikatív rész (egyék) adja meg. Az intonációs csúcspontból kikerülő kérdő névmás egyúttal veszti a hangsúlyából.

Az intonációs változások tehát egy {kérdő ↔ vonatkozó-határozatlan} oppozíciót hoznak létre, melynek második tagja egy komplex (többfunkciós, de alakilag, szupraszegmentálisan még oszthatatlan) kategória. Ez a szinkrón szembenállásból kibontott kép számomra történetileg úgy értelmezhető, hogy a vonatkozó és

határozatlan névmások kezdetben többnyire* nem "tisztán", nem független alcsoportként jelentek meg. Vagyis KLEMMel (és másokkal, pl. BUDENZ: NyK. V, 19) szemben ekkor még nem számolok egy (kérdő névmás →) határozatlan névmás → vonatkozó névmás fejlődési sorral. Az más kérdés, hogy a nyelvtörténeti változásoknak egy későbbi szakaszában, valamikor a kései ősmagyar kor tájékán a már alakilag elkülönült határozatlan névmás feltételes mondat szerkezetben szintén vonatkozó árnyalatot vett fel: "Valaki éhes, egyék!" Ez azonban másodlagosan kialakult ketősség. Módszertani hiba lenne a vonatkozó névmások keletkezés-történetét a valaki, valami-vel kezdeni, hiszen ezek -- mint összetett voltukból is látszik -- későbbiek, s paradox módon éppen vonatkozó névmást tartalmaznak: vala + ki eredetileg 'való (= van olyan)' + 'aki' stb.

KLEMM nagy érdeme, hogy többoldalú magyarázatokkal próbálkozott, és ismételten ráirányította a figyelmet a határozatlan névmási funkció nem elhanyagolható keletkezéstörténeti szerepére, de a kezdeti szakaszra vonatkozóan túl is hangsúlyozta azt. L. pl. a következő mondatát: "Erre a határozatlan ki, mi stb. névmásra lehet legnagyobbbrészt visszavinni a 2. pontbeli vonatkozó mondatok névmásait, magát a vonatkozó mondatot pedig kérdő hangmenetű föltételes főmondatra, ritkábban kijelentő főmondatra. Pl. ezekben az összetett mondatokban: Aki nem hiszi, vigye el az ördög stb. ... a vonatkozó mondat eredeti értéke ez volt: (Vala)ki nem hiszi? (= ha valaki nem h.) ... Ily kérdő hangmenetű föltételes főmondatok és kijelentő mondatok az utánuk következő mondattal együvé ejtve elvesztették kérdő, illetőleg kijelentő főmondat jellegüket és vele összetett mondatot alkottak, a határozatlan ki, mi névmás pedig vonatkozó viszonyba lépett a másik mondatban levő rámutatás képzetével, ..." (TörtMondt. 467--88 -- az én kiemeléseimmel: J. D.)

Megjegyzései: Feltételes főmondatot nem tudok elképzelni, csak feltételes mellékmondatot (ill. összetett mondatot), feltételes mellékmondatnak viszont nem lehet kérdő modalitása. Ezért a "(Vala)ki nem hiszi? (= ha valaki nem h.)" egyenlőségjelét sem tudom elfogadni: helyette fejlődésjelet kell tenni. Így is kérdéses azonban, hogy van-e (volt-e) olyan egyszerű mondat, amely kérdő modalitású, de benne a ki névmás nem kérdő, hanem határozatlan szerepű: *Ki nem hiszi? 'Valaki nem hiszi?' Ez legfeljebb úgy képzelhető el, hogy az eredeti kiegészítendő kérdéses intonációt (l. hangsúlyos kérdő névmás) az eldöntendő kérdés intonációja váltja fel. Ezen az úton haladva viszont fel kellene tennünk, hogy egy ilyen intonációjú

*Ki nem hiszi?

*Nem zárom ki a független határozatlan névmás korai meglétét sem, l. pl. (Ki éhes? Ki szomjas? —) Ki éhes, ki szomjas. 'Valaki éhes, valaki szomjas' (vö. BEKE: Nyr. LXV, 80), ebből a szerkezetből azonban sosem lett vonatkozó mondat, így vonatkozó névmás sem.

mondatot természetes módon követhet Igen/Nem (ill. ezekkel egyenértékű igenlő, tagadó) válasz. Amíg a nyelv nem fejlesztette ki a kérdő névmástól alakilag különböző határozatlan névmást, bizonyára elkerülte az olyan egyszerű mondatok alkotását, amelyekben a kérdő modalitás és intonáció találkozott volna a határozatlan névmással. Nem lehet véletlen, hogy a Valaki éhes? igen. mondatkapcsolatot természetesnek fogadjuk el, míg a *Ki éhes? Igen. bármilyen intonációval természetellenes, pontosabban nem is létezik. — KLEMM magyarázatának nyelvlélektani, pszichologista részeivel (l. az idézet végét) nem kívánok foglalkozni, jöllehet itt is másképpen fogalmaznák.

Térjünk most át a vonatkozó viszony kialakulásának tartalmi kérdéseire. Az előző okfejtésekből kiderült, hogy a funkcionális fejlődésrajz legkorábbi szakaszát a kérdő mondatoktól indítjuk. Már a kérdés és a rá adott válasz is megteremti a forikus viszonyoknak egy igen egyszerű fajtáját. A Ki éhes? Péter. mondatkapcsolatban (kommunikációs mondatváltásban) a ki kérdő névmás tartalomvárását lezárja a következő mondat főneve mint nevezőszó, s a szemantikai korrelációt szintaktikai is kíséri az azonos mondatrészi szerep betöltésével. Ez az egyirányú, katalforára emlékeztető viszony akkor mozdul el a vonatkozó szerkezetek jellemző kitérőúság felé, ha a kérdő névmással (határozószóval), pontosabban annak egész mondatával a kérdező második mondatában ugyancsak névmási jellegű elem (mutató névmás, ill. névmási alapszavú határozószó vagy ebből eredő igekötő) lép korrelációba. Korábbi példánkkal élve: "Ki éhes? (Az) egyék!" Mint látható, a mutató névmás zéró fokon is szerepelhet. (Tehát ha nincs is jelen, kitehető.)

A Ki éhes? (Az) egyék!, Hol a vad? Odamegyünk.—féle mondatkapcsolatok már nem kérdés—feleletek: mindkettő a kérdező mondata. A válaszok helye a kommunikációban a kérdő mondat után üresen van hagyva. Ez az üres hely akár ki is tölthető, pl. így: Ki éhes? — Péter. — Egyék!, illetve Hol a vad? — A folyónál. — Odamegyünk. Az a tény azonban, hogy a kérdező "választ sem várva" kapcsolja kérdése után a következő mondatot (miközben egy mutató elemmel erősítheti meg a kettő közti köteléket), arra enged következtetni, hogy maga a kérdés sem "igazi" kérdés. A Ki éhes? Egyék! tartalma megközelítőleg így is megfogalmazható: Ehesek! Egyetek! A Ki éhes? ~ Ehesek! mondatok célja egyaránt az, hogy egy kommunikatív szempontból fontosabb közlést (felhívást, állítást stb.) előkészítsen, a közlés egyik elemét kijelölje. Az Ehesek! esetében ez a körülhatárolás határozott, szemben a Ki éhes? mondattal, ahol a kérdő mondat mögött valójában határozatlanság húzódik meg. (Ez az az alap, amelyből a határozatlan névmási jelentésárnyalat kiválik.)

Mivel a válasz (a kérdő névmás denotátuma) 'senki, semmi' stb., tehát tagadó is lehet, a két mondat viszonyában a későbbiekben egy 'ha (igen) — akkor' reláció is megjelenhet: 'Ha van olyan ember, aki éhes, egyék!' ~ 'Ha van éhes ember [a megkérdezettek között], egyék!'. Bár nem mindig szükségeszerű*, a

* Vö. pl. Ki volt? Szóljon! (KLEMM példája: NyK. XLVI, 56): ez a kérdés nemcsak a <ha valaki tette> feltevésből, hanem a <valaki jelen levő tette> tényből is kiindulhat.

feltételes mondatviszony megjelenése nagyban segíti az alárendelés, illetőleg az összetett mondat kialakulását. Amilyen mértékben és ütemben szorul vissza az első mondat kérdő jellege, olyan mértékben és ütemben rendelődik alá az első mondat a második mondatnak, amely kommunikációs és grammatikai okoknál fogva a főmondat szerepét kapja. Ez a folyamat teremti meg az új névmási minőséget is, amely -- mint már jeleztem -- az alaki szétválásig komplex: vonatkozó-határozatlan. (KLEMM a magyarázatait már kész határozatlan névmásokkal indítja, de arra sajnos nem tér ki, hogy ezek hogyan keletkeztek. Megengedi azonban a vonatkozóknak a kérdő névmásokból való eredeztetését is, vö. NyK. XLVI, 56 és TörtMondt. 477.)

Végül egy ide kapcsolódó mondattani kérdésről. -- A vonatkozó mondat keletkezéséig eddig a legegyszerűbb alanyi alárendelés kialakulásával szemléltettük. Hasonló folyamatnak képzelhetjük el a jelzői alárendelés létrejöttét is: "Ki ['melyik'] ember éhes? (Azon ember) egyék!" -- "Ki ['amely/ha valamely'] ember éhes, (azon ember) egyék!" A két tagmondat közös alanya az ember lesz, s a két névmás ennek a közös alanynak jelzői szerepét látja el. A tagmondatok közti viszony is jelzői.

A közös alany, ill. jelzett szó nemcsak a mellékmondatban, hanem a főmondatban is kitehető. A csak a főmondatban kitett jelzett szó esete kedvező feltételeket nyújt annak a későbbi típusnak a kialakulásához, amelyet KLEMM Az eb, amely egyszer általa-úszta a Dunát mondattal jellemez. Saját példánkkal: Ki éhes, az(on) ember egyék → Az(on) ember, ki éhes, egyék. Az új mondat szerkezet szó- és mondatrendi változás, ill. beékelődés eredménye. A szó- és mondatrendi változások többféle variációban is bekövetkezhetnek. Az általam vázolt megoldást KLEMM a harmadik helyen, a c) pontban említi (NyK. XLVI, 53, TörtMondt. 475). Itt nincs mód az összes lehetőség ismertetésére, csak annyit jegyez meg, hogy a legegyszerűbb, a legkézenfekvőbb magyarázatot kellene az első helyre tenni.